

سفارش‌های امیرالمؤمنین علیه السلام به امام حسن مجتبی علیه السلام

حجت الاسلام والمسلمین حسن شیرزاد کمانگر*

اشاره

بر اساس تعالیم اسلامی، گفتگو و رفتار با فرزندان جایگاه مهمی در تربیت، رشد مادی و معنوی و زندگی فردی و اجتماعی آنان دارد. رفتار درست با فرزندان را می‌توان نوعی سرمایه‌گذاری مفید برای آینده جامعه سالم و رشد و تعالی آن برشمرد و آن را از حیاتی‌ترین ابعاد زندگی انسان دانست. توصیه‌های امام علی علیه السلام در نامه به امام حسن علیه السلام، راهگشای طی مسیر صحیح زندگی است. این نوشتار به عرصه‌های زیر از سخنان امام علی علیه السلام می‌پردازد: عرصه‌های اعتقادی، اجتماعی، حقوقی، اقتصادی و نظامی.

۱. عرصه اعتقادی

حوزه اعتقادی زیربنای جهان‌بینی فرد است و بر سعادت او تأثیر مستقیم دارد. امام علی علیه السلام در حوزه اعتقادی، عرصه‌های متعددی از معارف و آموزه‌های بنیادین را ارائه فرموده‌اند که مهم‌ترین موارد آن عبارت‌اند از:

الف) خداباوری

یکی از مهم‌ترین ساحت‌هایی که امام علی علیه السلام در اندرزهای حکیمانه خود به فرزند برومندشان امام حسن علیه السلام بر آن تأکید می‌ورزند، خداباوری است. این باور، جوهره اصلی زندگی هدفمند انسان است؛ چراکه انسان را متوجه حضور مداوم و نظارت مطلق خداوند بر اعمالش می‌سازد و او را به درک حقیقی مفهوم قرب معنوی رهنمون می‌گردد. این حضور فراتر از ادراک ظاهری است؛

---

* محقق پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

خداوند از رگ گردن به انسان نزدیک‌تر است: «إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا»^۱ به‌درستی که خداوند مراقب شماست». «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ»^۲ و ما به او از رگ گردن [قلب] نزدیک‌تریم».

دوست نزدیک‌تر از من به من است وین عجب‌تر که من از وی دورم
چه کنم با که توان گفت که دوست در کنار من و من مهجورم^۳
امام علی علیه السلام در ادامه توصیه خود، به تبیین عظمت و یگانگی خداوند برای امام حسن علیه السلام می‌پردازند:

... وَ لَكِنَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ كَمَا وَصَفَ نَفْسَهُ لَا يَضَادُّهُ فِي مُلْكِهِ أَحَدٌ وَلَا يَزُولُ أَبَدًا وَ لَمْ يَزَلْ أَوَّلُ قَبْلِ الْأَشْيَاءِ بِلَا أَوَّلِيَّةٍ وَ آخِرِ بَعْدِ الْأَشْيَاءِ بِلَا نِهَائِيَّةٍ عَظَمَ [أَنْ تُثَبَّتَ] عَنْ أَنْ تُثَبَّتَ رُبُوبِيَّتُهُ بِإِحَاطَةِ قَلْبٍ أَوْ بَصَرٍ... فَإِذَا عَرَفْتَ ذَلِكَ فَافْعَلْ كَمَا يُتَبَغَى لِمِثْلِكَ...؛

اما خدا، خدایی است یگانه، همان‌گونه که خود توصیف کرد. هیچ‌کس در مملکت‌داری او نزاعی ندارد، نابودشدنی نیست و همواره بوده است. اول هر چیزی است که آغاز ندارد و آخر هر چیزی که پایان نخواهد داشت. برتر از آن است که قدر پروردگاری او را فکر و اندیشه درک کند. حال که این حقیقت را دریافتی، در عمل بکوش؛ آن‌چنان که همانند تو سزاوار است بکوشد.

ب) معادباوری

از عرصه‌های دیگری که امام علی علیه السلام به امام حسن علیه السلام توصیه می‌نمایند، معادباوری است؛ زیرا اعتقاد به معاد، نگرش انسان به دنیا را تغییر و دنیا را برای او ابزاری در جهت رسیدن به زندگی جاوید قرار می‌دهد؛ چراکه هدف نهایی از منظر اسلام، حیات جاودان آخرت است: «الدُّنْيَا خُلِقَتْ لِعَیْرِهَا وَ لَمْ تُخْلَقْ لِنَفْسِهَا»؛ دنیا برای دیگری آفریده شده و برای خود آفریده نشده است». انسان آخرت‌گرا باور دارد که زندگی به این چند روز دنیا محدود نیست، بلکه آنچه پیشروی دارد، زندگی حقیقی و دائمی است.

۱. نساء: ۱.

۲. ق: ۱۶.

۳. مصلح‌الدین سعدی شیرازی، گلستان، حکایت ۱۱.

۴. محمد بن حسین شریف الرضی، نهج‌البلاغه، تصحیح صبحی صالح، ص ۵۵۷.

بر این اساس امام علی علیه‌السلام امام حسن علیه‌السلام را به ضرورت آخرت‌گرایی توصیه می‌کنند:

يَا بُنَيَّ إِنِّي قَدْ أَثْبَاتُكَ عَنِ الدُّنْيَا وَحَالِهَا وَزَوَالِهَا وَاثْتِقَالِهَا وَأَثْبَاتُكَ عَنِ الْآخِرَةِ وَمَا أُعِدَّ لِأَهْلِهَا فِيهَا وَصَرَبْتُ لَكَ فِيهِمَا الْأَمْثَالَ لِتَعْتَبِرَ بِهَا وَتَحْذُو عَلَيْهَا إِنَّمَا مَثَلُ مَنْ خَبَرَ الدُّنْيَا كَمَثَلِ قَوْمٍ سَفَرُوا بِهَا مَنَزِلٌ جَدِيبٌ فَأَمُّوا مَنَزِلًا خَصِيْبًا وَجَنَابًا مَرِيْعًا ... مَثَلُ مَنْ اغْتَرَّ بِهَا كَمَثَلِ قَوْمٍ كَانُوا يَمْنُزِلُ خَصِيْبٍ فَتَبَا بِهِمْ إِلَى مَنَزِلٍ جَدِيبٍ فَلَيْسَ شَيْءٌ أَكْرَهَ إِلَيْهِمْ وَلَا أَفْظَعَ عِنْدَهُمْ مِنْ مُفَارَقَةِ مَا كَانُوا فِيهِ إِلَى مَا يَهْجُمُونَ عَلَيْهِ وَيَصِيرُونَ إِلَيْهِ:^۱

پسرم، من تو را از دنیا و حال و زوال و گذرابودن آن آگاه کردم و از آخرت و آنچه برای اهلش در آن آماده‌شده است، خبر دادم. و برای تو در مثال این دو [دنیا و آخرت] مثال‌هایی زدم تا از آنها عبرت‌گیری و بر اساس آنها [در زندگی‌ات] گام برداری. درحقیقت مثلاً کسی که دنیا را آزموده [و حقیقت آن را شناخته] است، مانند گروهی از مسافران است که منزلگاهشان خشک و قحطی‌زده بود؛ پس آنها خانه‌ای سرسبز و پربرکت را مقصد خود قرار دادند ... و مثلاً کسی که به دنیا فریب‌خورده [و به آن دل‌بسته] است، مانند گروهی است که در خانه‌ای سرسبز و پر نعمت بودند؛ اما ناگهان [سرنوشت] آنها را به منزلی خشک و قحطی‌زده پرتاب کرد؛ پس هیچ‌چیز نزد آنها ناخوشایندتر و هولناک‌تر از جدایی از آن وضعیتی که در آن بودند و روی آوردن به وضعیتی که به آن وارد می‌شوند و بدان تبدیل خواهند شد، نیست.

آیت‌الله‌العظمی نوری همدانی می‌فرماید:

حاج قاسم سلیمانی مکرر در دفتر ما رفت‌وآمد داشت. در آخرین دیدار بعد از ملاقات رسمی گفتند که همه بیرون بروند، من با شما کاری خصوصی دارم. بنده و ایشان در اتاق ماندیم. حاج قاسم از کیف کفشش را آورد و به بنده گفت که کفن من را امضا کنید و نام خود را بنویسید و ما هم امضا کردیم، بعد هم گفت می‌خواهم به عنوان خداحافظی چند رکعت نماز پشت سر شما بخوانم. بعد از دیدار، بنده از ایمان و بصیرت ایشان منقلب شدم، [ایشان] عشق و علاقه به جهاد و شهادت داشت، در زمان خداحافظی سردار سلیمانی را در آغوش گرفتم و آیه «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَّنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا»^۲ را

۱. همان، نامه ۳۱.

۲. احزاب: ۲۳.

قرائت کردم و با چشمان اشک‌بار خداحافظی کردیم.^۱

۲. عرصه اجتماعی

انسان موجودی اجتماعی است و بیشتر تأمین نیازهای او با روابط با دیگران شکل می‌گیرد. درواقع حضور انسان در میان مردم و ارتباط با آنان افزون بر تأمین نیازها، می‌تواند در ارتقای آگاهی‌ها و رشد تعالی متقابل هم اثرگذار باشد. امام علی علیه السلام در حوزه اجتماعی نیز نکات ارزشمندی در رفتار با فرزندان خود دارد که به گزیده‌های مهمی از آنها اشاره می‌شود.

الف) اعتدال و میانه‌روی

اعتدال و میانه‌روی در هر کاری پسندیده است؛ ولی در روابط با مردم و جامعه در اعتمادسازی‌ها و ارتقای گفتگوها، اثرگذارتر خواهد بود. در اهمیت اعتدال و میانه‌روی همین بس که حضرت امیرمؤمنان علی علیه السلام در لحظات پایان عمر گرانقدر خود، فرزندش حسن علیه السلام را به میانه‌روی در زندگی و در عمل سفارش می‌کند. امام حسن علیه السلام می‌فرماید: «وقتی وفات پدرم نزدیک شد، به من رو کرد و فرمود: ای فرزندم، تو را به اعتدال و میانه‌روی در عمل و زندگی دعوت می‌کنم».^۲

ب) پرهیز از مواضع تهمت

بی‌تردید برقراری ارتباط و معاشرت با دیگران، نیازی بنیادین و عاطفی برای هر انسانی است؛ ازاین‌رو انزوا و دوری‌گزینی مطلق می‌تواند منجر به دل‌گرفتگی‌های روحی و آزرده‌گی‌های عمیق گردد. با این حال، امام علی علیه السلام در توصیه‌ای حکیمانه به فرزندشان امام حسن علیه السلام، اهمیت این اصل را گوشزد می‌فرماید: «إِيَّاكَ وَ مَوَاطِنَ التُّهْمَةِ وَ الْمَجَالِسَ الْمُنْتَظَنَ بِهَا السُّوْءَ، لِأَنَّ قَرِينَ السُّوْءِ يُغَيِّرُ جَلِيسَةً»^۳ از حضور در مکان‌هایی که زمینه‌ساز تهمت هستند و از مجالسی که گمان بد به آنها می‌رود، به‌شدت پرهیز؛ چراکه همنشین بد، همنشین خود را دگرگون می‌سازد». اما در کنار اجتناب از محافل مشکوک، خود فرد نیز باید مراقب باشد که عامدانه خویش را در معرض داوری‌های نادرست قرار ندهد؛ زیرا در این حالت حق اعتراض از او سلب می‌گردد.

۱. جمعی از نویسندگان، اخلاق و تربیت در مکتب شهید سلیمانی، ص ۳۰.

۲. محمد بن محمد مفید، امالی، ص ۲۲۱ - ۲۲۲؛ برای اطلاعات بیشتر ر.ک به: محمد بن حسین شریف الرضی، نهج البلاغة، نامه ۳۱، ترجمه دشتی، ص ۵۱۹-۵۳۹.

۳. محمد بن محمد مفید، امالی، ص ۲۲۲. برای اطلاعات بیشتر ر.ک به: محمد بن حسن طوسی، امالی، ص ۷-۸.

سفارش های امیرالمؤمنین علیه السلام به امام حسن مجتبی علیه السلام ■ ۱۶۱

حضرت علی علیه السلام با قاطعیت فرمودند: «مَنْ وَضَعَ نَفْسَهُ مَوَاضِعَ التُّهْمَةِ فَلَا يُلَومَنَّ مَنْ أَسَاءَ بِهِ الظَّنَّ»^۱ کسی که خود را در جایگاه های تهمت و سوءظن قرار دهد، نباید سرزنش کند کسی را که به او گمان بد برده است».

ج) همنشینی با خوبان

هم نشینی با خوبان در شخصیت دهی افراد اثرگذار است و می تواند آینده ای درخشان و سعادت مندی را برای او فراهم آورد؛ چون خوبان همانند گل های معطری هستند که ارتباط با آنان، انسان را معطر می سازد. امام علی علیه السلام در خطاب به فرزندش حسن علیه السلام فرمود: «قَارِنْ أَهْلَ الْخَيْرِ تَكُنْ مِنْهُمْ وَبَيْنَ أَهْلِ الشَّرِّ تَبْ عَنَّهُمْ»^۲ با گروه خوبان و نیکوکاران همنشین شو تا از آنان باشی و از گروه بدان و شرور دور باش تا از آنان نباشی».

۳. عرصه اقتصادی

امام علی علیه السلام به واسطه درک عمیقی که از پیوند میان عدالت اقتصادی و سلامت جامعه داشتند، در برابر بیت المال و شیوه مصرف آن بیشترین حساسیت را اعمال می فرمودند. ایشان در تعالیم خود به فرزندان و یارانشان می آموختند که در قبال اموال عمومی و حقوق نیازمندان، به شدت هوشیار و مسئولیت پذیر باشند. این حساسیت در نقل قولی مشهور از علی بن ابی رافع خزانه دار بیت المال در دوران ایشان، به روشنی نمایان است. علی بن ابی رافع می گوید: «مسئول و حسابدار بیت المال امیرالمؤمنین علیه السلام بودم. در بیت المال، گردنبند مرواریدی بود که از غنایم جنگی به دست آمده بود. یکی از دختران آن حضرت به من سفارش کرد و گفت: در بیت المال، گردنبند مرواریدی در اختیار توست؛ دوست دارم آن را به طور عاریه به من بدهی تا در عید قربان از آن استفاده کنم. من گردنبند را برای او فرستادم و گفتم: ای دختر امیرالمؤمنین، این عاریه، مضمونه است [یعنی در صورت تلف شدن، ضامن هستی] و باید پس از سه روز بازگردانده شود. فردای آن روز امیرالمؤمنین علیه السلام گردنبند را بر گردن دخترش دیدند. فرمودند: این را از کجا به دست آورده ای؟ دختر پاسخ داد: از ابن ابی رافع عاریه گرفته ام تا در عید قربان استفاده کنم و سپس برگردانم. امام علی علیه السلام مرا به حضور خود فراخواندند و فرمودند: ای پسر ابی رافع، آیا به مسلمانان خیانت می کنی؟ عرض کردم: معاذالله که بر مسلمانان خیانت کنم. فرمودند: پس چگونه آن

۱. عبدالحمید بن هبة الله ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغة، ج ۱۸، نامه ۱۶۱، ص ۳۸۰.

۲. محمد بن حسین شریف الرضی، نهج البلاغة، صبحی صالح، نامه ۳۱، ص ۴۰۳.

گردنبند را بدون اذن من و بدون رضایت مسلمین، به دختر من عاریه دادی؟ گفتم: «یا امیرالمؤمنین، دخترتان به من سفارش کردند که به ایشان عاریه دهم. من نیز به طور عاریه مضمون و با ضمانت خودم آن را به ایشان دادم و متعهد شدم که در صورت تلف شدن، پولش را از مال خودم بپردازم و آن را به جای اول بازگردانم. امام علی علیه السلام فرمودند: همین امروز آن را به جای اول بازگردان، مبادا دیگر چنین کاری کنی که از من عقوبت می‌بینی. سپس افزودند: اگر دخترم این گردنبند را به صورت عاریه مضمون نگرفته بود، اولین زنی از بنی هاشم بود که دستش به سبب سرقت بریده می‌شد. چون دختر آن حضرت از این سخنان مطلع شد، نزد پدر آمد و عرض کرد: یا امیرالمؤمنین، من دختر تو و پاره تن تو هستم؛ چه کسی شایسته‌تر از من است که از این مروارید استفاده کند؟ حضرت پاسخ دادند: دخترم، از حق کناره‌گیری نکن. آیا همه زنان مهاجران در عید قربان توانایی زینت کردن به چنین مرواریدی را داشتند؟ علی بن ابی‌رافع می‌گوید: پس از این گفتگوها، من آن مروارید را از دخترش گرفتم و به خزانه بیت‌المال بازگرداندم.^۱

بی‌تردید یکی از بزرگ‌ترین آسیب‌های پیش‌روی هر جامعه، سستی در پاسداشت حقوق بیت‌المال است؛ امری که دقیقاً در تقابل کامل با سیره قاطعانه و مثال‌زدنی امیرالمؤمنین علیه السلام در حفظ امانت عمومی قرار دارد. بنابراین رعایت بیت‌المال باید در صدر دغدغه‌های آحاد جامعه به‌ویژه مسئولان قرار گیرد؛ چراکه ایشان امانت‌دار اموال مردم هستند؛ چنان‌که رهبر معظم انقلاب رحمته الله علیه همواره درباره بیت‌المال حساسیت و دقت ویژه‌ای دارند. آیت‌الله جوادی آملی می‌گوید: «روزی مهمان مقام معظم رهبری بودم. فرزند ایشان آقامصطفی نیز نشسته بود که سفره گسترده شد. آیت‌الله خامنه‌ای به وی نگاهی کرد و فرمود: شما به منزل بروید. من خدمت ایشان عرض کردم: اجازه بفرمایید آقا زاده هم باشند؛ من از وی درخواست کرده‌ام که باهم باشیم. آقا فرمودند: این غذا از بیت‌المال است، شما هم مهمان بیت‌المال هستید. برای بچه‌ها جایز نیست که بر سر این سفره بنشینند. ایشان به منزل بروند و از غذای خانه میل کنند. من در آن لحظه فهمیدم که خداوند چرا این همه عزت به حضرت آقا عطا فرموده است».^۲

۱. محمد بن حسن طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۱۰، ص ۱۵۲؛ نک: محمد بن حسن حرعاملی، وسائل الشیعه، ج

۱۸، ص ۲۹۲.

۲. <https://www.balagh.ir/content/16274>

۴. عرصه حقوقی

رعایت حقوق فرزندان می‌تواند در شخصیت‌دهی و زندگی آینده آنان نقش سازنده‌ای داشته باشد. امام علی علیه‌السلام ضمن بیان اینکه فرزند باید در همه چیز جز نافرمانی خدا از پدر اطاعت کند، فرمودند: «إِنَّ لِلْوَالِدِ عَلَى الْوَلَدِ حَقًّا، فَحَقُّ الْوَالِدِ عَلَى الْوَلَدِ أَنْ يَطِيعَهُ فِي كُلِّ شَيْءٍ إِلَّا فِي مَعْصِيَةِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ، وَحَقُّ الْوَلَدِ عَلَى الْوَالِدِ أَنْ يُحْسِنَ اسْمَهُ وَيُحْسِنَ آدَبَهُ وَيَعْلَمَهُ الْقُرْآنَ»^۱ به‌درستی که برای پدر بر گردن فرزند حقی است. و حق پدر بر فرزند این است که در هر چیزی مگر در نافرمانی خداوند سبحان از او اطاعت کند. و حق فرزند بر پدر این است که نام او را نیکو نهد و ادب او را نیکو گرداند، و قرآن را به او بیاموزد».

۵. عرصه نظامی

در کنار آموزش‌های اخلاقی و اعتقادی، امام علی علیه‌السلام به دلیل تجربه بی‌بدیل نظامی خود، مبانی اخلاق نظامی و شیوه برخورد با مهاجم و دفاع را نیز به فرزندان خویش می‌آموختند؛ اصولی که مبتنی بر حفظ حرمت خونریزی و دفاع عادلانه بود.

الف) اجتناب از آغازگری در جنگ

نخستین سفارش امام علی علیه‌السلام به فرزندش این بود که هرگز آغازکننده جنگ نباشد؛ زیرا در منطق ایشان، آغاز در ستیز، نشانه آشکار ظلم و تجاوز است. بنابراین مدافع حق حتی آن‌گاه که وظیفه پاسخ‌گویی به او محول می‌شود، باید با انگیزه دفاع از حقیقت و پاسداری از عدالت وارد میدان شود، نه با روحیه کینه و تیزه‌جویی. بر همین اساس امام علی علیه‌السلام به فرزندش حسن علیه‌السلام فرمود: «کسی را به پیکار دعوت نکن؛ اما اگر تو را به نبرد خواندند، بپذیر؛ زیرا آغازگر پیکار تجاوزکار، و تجاوزکار شکست‌خورده است»^۲. به عبارتی دیگر کسی را به مبارزه مطلب و اگر تو را به مبارزه خواستند، قبول کن؛ چراکه خواهان مبارزه ستمکار است و ستمکار افتاده بر خاک است. «لَا تَدْعُوَنَّ إِلَى مَبَارَظَةٍ، وَإِنْ دُعِيتَ إِلَيْهَا فَأَجِبْ، فَإِنَّ الدَّاعِيَ إِلَيْهَا بَاغٍ، وَالْبَاغِي مَضْرُوعٌ»^۳. این سخن امام علی علیه‌السلام درسی عمیق در اخلاق جنگ و کرامت انسانی می‌دهد.

۱. محمد بن حسین شریف الرضی، نهج‌البلاغه، حکمت ۳۹۹.

۲. محمد بن حسین شریف الرضی، نهج‌البلاغه، ترجمه دشتی، ص ۶۷۹.

۳. همان، صبحی صالح، حکمت ۲۳۳، ص ۵۰۹.

ب) استواری در مبارزه با دشمن

شیوه مبارزه با دشمن در میدان جنگ از امور مهمی است که می‌تواند در پیروزی بر دشمن یا شکست از آن اثرگذار باشد. امام علی علیه السلام در جنگ جمل هنگامی که پرچم را به دست فرزندش محمد حنفیه سپرد تا در برابر تهاجمات دشمن به خوبی دفاع کند و سرفراز از میدان نبرد بازگردد، فرمود:

تُرْوَلُ الْجَبَالُ وَلَا تُزَلُّ! غَضَّ عَلَى نَاجِدِكَ، أَعْرِ اللَّهَ جُمُجُمَتَكَ، تَدْفِي الْأَرْضُ قَدَمَكَ، اِرْمِ بِبَصْرِكَ أَقْصَى الْقَوْمِ، وَ غَضَّ بَصْرَكَ، وَاعْلَمْ أَنَّ النَّصْرَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ^۱

اگر کوه‌ها متزلزل شوند، تو تکان مخور. دندان‌هایت را به هم بفشار، جملجه خویشت را به خدا عاریت ده، قدم‌هایت را بر زمین میخکوب کن. همیشه نگاهت به پایان لشکر دشمن باشد که تا آنجا پیشروی کنی. کاملاً مراقب آنان باش و از آنچه باعث ترس می‌شود، چشم بپوش و بدان نصرت و پیروزی از جانب خدای سبحان است. این فرمان نمونه‌ای روشن از روح توکل، شجاعت و پایداری در اندیشه علوی است؛ چراکه امام علیه السلام رزمنده را به نیرو و جسارت درونی، نه هیجان و خشم آنی فرامی‌خواند.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

۱. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة، محقق/ مصحح: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ ق.
۲. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحة (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم)، چ ۴، تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲ ش.
۳. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۹ ق.
۴. سیدرضی، نهج البلاغة، مترجم: حسین انصاریان، قم: دارالعرفان، ۱۳۸۸ ش.
۵. سیدرضی، نهج البلاغة، محقق/ مصحح: صالح صبحی، چ ۲، قم: هجرت، ۱۴۱۴ ق.
۶. طبرسی، فضل بن حسن، اعلام الوری، قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام، ۱۴۱۷ ق.
۷. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
۸. طوسی، محمد بن حسن، الأمالی، محقق/ مصحح: مؤسسة البعثة، قم: دارالثقافة، ۱۴۱۴ ق.

۱. همان، خطبه ۱۱.

سفارش های امیرالمؤمنین علیه السلام به امام حسن مجتبی علیه السلام ■ ۱۶۵

۹. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، مصحح: احمدحبيب عاملی، بیروت: دارإحياء التراث العربی، [بی تا].
۱۰. طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الأحكام، محقق/ مصحح: حسن الموسوی خراسان، چ ۴، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۴۰۷ ق.
۱۱. عیاشی، محمد بن مسعود، التفسیر، محقق: هاشم رسولی، تهران: مكتبة العلمية الاسلامية، ۱۳۸۰ ق.
۱۲. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، چ ۲، قم: هجرت، ۱۴۱۰ ق.
۱۳. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، محقق: طیب موسوی جزایری، چ ۳، قم: دارالکتاب، ۱۳۶۳ ش.
۱۴. قندوزی، سلیمان بن ابراهیم، ینایع المودة لذوی القربی، منظمة الاوقاف و الشؤون الخيرية، قم: دارالأسوة للطباعة و النشر، ۱۴۲۲ ق.
۱۵. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، قم: دارالحديث، ۱۴۲۹ ق.
۱۶. کوفی، فرات بن ابراهیم، تفسیر فرات الکوفی، محقق: محمد کاظم، تهران: وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی، ۱۴۱۰ ق.
۱۷. مفید، محمد بن محمد، الامالی، محقق/ مصحح: حسین استادولی و علی اکبر غفاری، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
۱۸. هلالی، سلیم بن قیس، کتاب سلیم بن قیس الهلالی، محقق/ مصحح: محمد انصاری زنجانی خوئینی، قم: الهادی، ۱۴۰۵ ق.